

UMOWA SPOŁECZNA – domniemane lub rzeczywiste porozumienie między jednostkami żyjącymi w tzw. stanie natury, na mocy którego może zaistnieć władza publiczna wraz ze stanowionym prawem oraz instytucja państwa i organizacja życia zbiorowego społeczności.

W różnych odmianach u. s. stanowi integralną część wielu nowożytnych doktryn filozoficznych, politycznych i prawnych, a także moralnych (m.in. kontraktarianizm, etyka konsensu). W filozofii nowożytnej jest zasadniczym kontekstem formowania się rozumienia genezy społeczeństwa i państwa, władzy publicznej, prawa naturalnego i stanowionego. Treść u. s. winna określać zarówno uprawnienia, jak i powinności jednostek względem siebie, a także prawa i obowiązki władzy (suwerena) wobec jednostek i społeczności. Tak rozumiana u. s. jest ujmowana jako uzasadnienie i wyjaśnienie zaistnienia państwa, instytucji władzy publicznej, wraz z prawem i strukturą społeczną. Pełni zasadniczą rolę w legitymizacji władzy publicznej.

GENEZA I SPECYFIKA UMOWY SPOŁECZNEJ. Za ugruntowanie w kulturze problematyki związanej z u. s. odpowiadają zasadniczo nowożytni filozofowie (H. Grotius, F. Suárez, Th. Hobbes, J. Locke, J. J. Rousseau, I. Kant), którzy w opozycji do klasycznego rozumienia człowieka, społeczności, akcentowali konwencjonalny, a nie naturalny charakter bytowania człowieka, społeczności, państwa i prawa. Postulowali istnienie pierwotnego, przedspołecznego i przedpaństwowego stanu bytowania człowieka, nazywanego stanem natury. Jawił się on generalnie jako rzeczywistość anarchii i chaosu, gdzie podstawowe dobra jednostki – życie, mienie, bezpieczeństwo – były narażone na unicestwienie, zaś z racji braku ładu społecznego nie mogła zaistnieć żadna wyższa forma życia społecznego. Zawiązanie porozumienia między jednostkami jawiło się jako środek przezwyciężenia zła, na jakie był narażony człowiek, także jako wyraz racjonalnego zachowania (Locke, Kant), fundujący ład społeczny i szereg instytucji. Porozumienie to wiązało się z ograniczeniem wolności i uprawnień jednostek na rzecz zyskania przez nie bezpieczeństwa własnego życia i mienia.

W filozofii nowożytnej liczne teorie u. s. stały się elementem wyjaśniającym genezę społeczności, państwa, władzy politycznej wraz z jej zadaniami i funkcjami, prawa stanowionego i naturalnego, które jawiło się jako

głos rozumu ludzkiego, wyrażający powszechne i ogólnie ważne nakazy. Ów głos rozumu (prawo naturalne) nakazywał ludziom wyrzec się pewnych uprawnień i wolności, na rzecz ukonstytuowania się porządku społecznego, bezpieczeństwa oraz państwa. Teorie u. s. pełniły zadanie swoistego pewnika, na którym budowane jest rozumienie polityki, państwa, władzy i prawa. Używano ich do wyjaśnienia i uzasadnienia różnych typów sprawiedliwości (J. Rawls), uznawano za czynnik konieczny prowadzący do ochrony społeczności przed tyranią (Locke) oraz warunek zaistnienia demokratycznego i wolnego ustroju, gdzie równe i wolne jednostki osiągają możliwość samorealizacji (Rousseau).

IDEOWA PODSTAWA TEORII UMÓW SPOŁECZNYCH. Ukształtowane przez wieki różne koncepcje u. s. nie mają jednorodnego charakteru, choć charakteryzuje je wiele wspólnych elementów. Należy do nich przede wszystkim przyjęcie hipotezy stanu natury jako stanu pierwotnego i zarazem wyrażającego prawdziwe intencje (istotę człowieka). Z tej perspektywy u. s. jawiła się jako odejście i przewyciężenie stanu natury oraz czynnik legitymizujący instytucję państwa i władzy publicznej. Teoria u. s. jest także zasadniczym punktem odniesienia do interpretacji i wyjaśniania wielu nowożytnych koncepcji prawa naturalnego (Grotius, Hobbes, S. Pufendorf, B. Spinoza, G. W. Leibniz, Ch. Thomasius, Ch. Wolff, Rousseau, Monteskiusz), a także koncepcji prawa, polityki i państwa, jakie powstały w kontekście dyskusji z tzw. szkołą prawa naturalnego (F. K. Savigny, G. F. Puchta, L. Duguit, H. Kelsen).

Za prekursorów hipotezy u. s. uchodzą sofści (Protagoras z Abdery, Trzymach, Kallikles), ze swym relatywizmem i subiektywizmem, zobrazowanym powiedzeniem „człowiek miarą wszystkich rzeczy”, który w zakresie prawa i moralności skutkował konwencjonalizmem oraz woluntaryzmem, zaś w kontekście pojmowania natury człowieka agnostycyzmem.

Wiele teorii u. s. wyrastało z nowożytnego sceptycyzmu i agnostycyzmu, skłaniających się ku woluntarystycznemu antropocentryzmowi, przeczącemu istnieniu naturalnych, zastanych przez człowieka ludzkich kręgów życia (rodziny, społeczności lokalnej, gminnej, społeczności narodowej i państwowej). Ujmował on człowieka jako jednostkę egoistyczną i wroga,

stojącą w wiecznym konflikcie z innymi jednostkami („bellum omnium contra omnes” – Th. Hobbes, *Leviathan*, 1, 4). Jednostka ta charakteryzowała się wolą szkodenia innym i drapieżnością („homo homini lupus est” – Th. Hobbes, *De cive*, epistola dedicatoria). Była postrzegana jako podmiot niemalże doskonały, wolny od braków, zdolny do osiągnięcia pełni bytowania na mocy własnych naturalnych zdolności (Rousseau). Równa innym (Locke), a także zdolna do uległości wobec wskazań rozumu (Kant).

Nowożytne teorie u. s. powstawały na bazie antropologii głoszącej utylitaryzm i egocentryzm, które w działaniach społecznych i państwowych widziały jedynie grę interesów sterowanych przyjętą ugodą. Sama u. s. jawiła się jako realizacja istotnego interesu, korzyści, nie zaś jako spełnienie dobra godziwego. Antropologie te, absolutyzując jednostkę i jej wolność, jednocześnie przeczyły istnieniu naturalnych, zastanych przez człowieka relacji budujących społeczność ludzką i wynikających z nich powinności, uprawnień oraz różnych typów władzy. Nakazywały widzieć w człowieku istotę egoistyczną i wrogo ustosunkowaną do innych, która z konieczności domaga się udoskonalenia przez przyjęcie konsekwencji z u. s. płynących. Wątki te widoczne są w nurtach myśli liberalnej oraz w libertarianizmie (Nozick). Również nowożytne antropologie o proweniencji kolektywistycznej rozwijały hipotezę u. s. jako uzasadnienia dominacji nad jednostką, która jest dla nich jedynie emanatem i tworzywem dla suwerena (państwa i władzy). Od nich jednostka czerpie wszelką swoją wartość (marksizm i jego odmiany).

Dla Hobbesa u. s. była konsekwencją lęku, jaki powodowało w człowieku życie w stanie natury. U. s. postrzegał jako akt złożony, legitymizujący działanie suwerena (władcy państwowego), powiązany ze zrzeczeniem się pewnych uprawnień i wolności przez jednostki. Akt ten jednocześnie konstytuował bytowość społeczności, państwa i władzy, ofiarowując jednostce bezpieczeństwo i pokój. Nie był wymierzony w suwerena, który – zdaniem Hobbesa – powinien mieć władzę absolutną. Myśl Hobbesa stała się ideową podstawą formowania różnych typów absolutyzmu i totalitaryzmów. Czyniąc z władzy publicznej absolutnego suwerena, postulowały one jednocześnie pozbawienie praw i suwerenności osoby

ludzkiej. Z racji zawarcia u. s. legitymizującej władzę, jej działania i samą instytucję państwa, człowiek tejże suwerenności mieć nie może.

Liberalne ujęcie człowieka w filozofii Locke'a, nakazywało mu widzieć w u. s. konieczny element prowadzący do ograniczenia władzy rządu nad jednostkami. Zaistnienie u. s. było dla niego zabezpieczeniem naturalnych uprawnień jednostki oraz jej wolności. W tym kontekście dla J. Locke'a stan naturalny nie był stanem absolutnej anarchii oraz walki jednostek ze sobą, lecz rzeczywistości ochrony i realizacji przez jednostki naturalnych uprawnień do życia i wolności, co wiązało się konfliktami. U. s. jawi się jako wsparcie wolności jednostki.

Rousseau uczynił z u. s. główny wątek swojej myśli filozoficznej. Widział w u. s. przede wszystkim umocnienie powszechnej równości i wolności jednostek, także ucieleśnienie „Woli Powszechnej”, przez którą wyraża się „Lud”, będący „Ciałem Politycznym”. Potępiając wszelkie formy ustrojowe, jak i samą kulturę oraz cywilizację, widział w u. s. czynnik, który gwarantuje i spełnia prawdziwą istotę człowieka – wolność. Bez swoistej afirmacji i partycypacji jednostki w u. s., zdaniem Rousseau, nie może być prawdziwej wolności człowieka. Do wolnościowych ideałów Rousseau nawiązał I. Kant.

Liczne teorie u. s. zostały poddane krytyce już w czasie ich powstawania (D. Hume). Z perspektyw poznawczych filozofii realistycznej, nowożytne teorie u. s. niosą wiele niebezpiecznych konsekwencji praktycznych, a także fałszywych ujęć poznawczych, które przyczyniają się raczej do mitologizacji życia społecznego, niż do jego wyjaśnienia oraz właściwego ułożenia. Realistyczne poznanie filozoficzne na przykładzie rozważań Arystotelesa, Tomasza z Akwinu, M. A. Krapca ukazuje, że za zaistnieniem społeczności, instytucji władzy publicznej, państwa i prawa stoi nie hipoteza domniemanej u. s. (fikcja!), lecz natura człowieka i jej społeczny charakter. Nie wyklucza to różnorodnych form umów i porozumień, będących zasadą formowania się struktur i działań społecznych.

Teorie u. s. odegrały znaczącą rolę w formowaniu nie tylko filozoficznych ujęć człowieka, społeczeństwa, państwa i polityki, lecz także ekonomii i zagadnień moralnych oraz prawnych (D. Gauthier, J. M. Buchanan,

J. Rawls, D. Dworkin). Zaowocowały zaistnieniem stanowiska zw. kontraktarianizmem, który w umowie (pewnej formie konsensu) widzi podstawę i genezę norm praw publicznego oraz moralnego.

A. Peretiatkowicz, *Idea u. s. w rozwoju historycznym*, Pz 1920; J. Rawls, *A Theory of Justice*, C (Mass.) 1971; R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, NY 1974; Krapiec Dz X; G. Ankerl, *Towards a Social Contract on a World-Wide Scale*, G 1980; M. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, C 1982, 1998²; D. Gauthier, *Morals by Agreement*, Ox 1986; J. Hampton, *Hobbes and the Social Contract Tradition*, C 1986; G. S. Kavka, *Hobbesian Moral and Political Theory*, Pri 1986; Cz. Porębski, *U. s. w świetle teorii decyzji*, Kr 1986; D. Gauthier, *Moral Dealing. Contract, Ethics, and Reason*, It 1990; *Contractarianism and Rational Choice. Essays on David Gauthier's Morals by Agreement*, NY 1991; D. Gauthier, *Why Contractarianism?*, w: *Contractarianism and Rational Choice*, NY 1991, 13–30; M. Adamiec, *O nadobowiązkowości w teorii u. s.*, Zeszyty Naukowe. Filozofia / Uniwersytet Szczeciński (1994) z. 5, 55–69; Cz. Porębski, *U. s. Renesans idei*, Kr 1999; J. J. Rousseau, *O umowie społecznej* (tłum. M. Starzewski), Wwa 2002; J. Locke, *Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration* (wyd. I. Shapiro), NH 2003; R. Lis, *Krytyka teorii u. s. Z myśli politycznej i prawnej szkockiego Oświecenia*, Czasopismo Prawno-Historyczne 59 (2007) z. 2, 69–92.

Paweł Skrzydlewski